

Česká literatura ve slovanském kontextu

Ze zkušeností přednášení o dějinách slovanských literatur na Moskevské univerzitě

JELENA KOVTUN

Na filologické fakultě Moskevské státní univerzity byl už před několika desetiletími zaveden kurz Dějiny literatur západních a jižních Slovanů pro studenty, jejichž oborem je slovanská filologie (přednášky z východoslovanských literatur – ruské, ukrajinské a běloruské – se konají zvlášť). Podle tradice, která vznikla po znovuzrození zdejší katedry slovanské filologie v roce 1943, studentům slavistiky postupně přednášejí odborníci pro jednotlivé slovanské literatury, a tím se tento kurz stává de facto souhrnem téměř samostatných disciplín.

Zároveň jsme se však v posledních letech pokusili o vytvoření ještě jedné verze kurzu, a to pro studenty rusistiky, kteří slovanské jazyky aktivně neovládají a mají pouze základní znalosti o Slovanech, získané hlavně při studiu staroslověnštiny a historické mluvnice ruštiny. V tomto případě je přednášející jenom jeden, přednášek je značně méně, ale současně má kurz vyhraněnější strukturu a větší důraz je kladen na srovnávací a „obecně slovanskou“ složku. V dějinách slovanských literatur se v rámci tohoto kurzu vyčleňuje několik významných období. U každého se nejprve popisují nejdůležitější okolnosti historického a kulturního vývoje, následuje obecná charakteristika literárního dění s podrobnějším rozbořem díla nejvýznačnějších spisovatelů. Literárněvědným výkladům vždy předchází přednáška o současném Slovanstvu s přehledem různých mínění o původu Slovanů a stručnou charakteristikou staré slovanské mytologie a také západoslovanského a jihoslovanského folkloru. Takto koncipovaný kurz si klade dvojí cíl: kromě bezprostředně učebního rovněž „kulturně seznamovací“ (rozšiřování představ studentů rusistiky o jejich nejbližších evropských příbuzných a sousedech).

Uspořádání kurzu na těchto zásadách představuje zčásti návrat k tradicím ruské slavistiky 19. století, kdy vedl velmi podobné cykly přednášek na Kazaňské a později Novorossijské univerzitě jeden ze zakladatelů slovanské filologie v Rusku Viktor Ivanovič Grigorovič.

Přestože tento kurz existuje zatím poměrně krátkou dobu, získala jsem již jako přednášející určité zkušenosti a zajímavé poznatky, o kterých bych chtěla informovat kolegy slavisty. Kromě metodických z nich vyplývají i jisté vědecké závěry. Popsaná struktura na jedné straně umožňuje pohled na slovanské literatury jako celek a zjištění obecných zákonitostí jejich vývoje, na druhé zase zvýrazňuje postavení každé probírané literatury mezi jinými slovanskými literaturami, její obsahovou a uměleckou specifickou. Co lze v této souvislosti říci o české literatuře?

Především je to nepochybně jedna z nejvyspělejších slovanských literatur, a to prakticky po celou dobu svého vývoje. Má přinejmenším pět představitelů, jejichž jména jsou světoznámá a povědomá téměř každému člověku, který rád čte, tudíž také mým studentům ještě před začátkem kurzu. Jsou to Jan Neruda, Alois Jirásek, Jaroslav Hašek, Karel Čapek a Milan Kundera (samořejmě známých českých autorů je mnohem více, uvádím jen „nesporná“ jména). Je docela možné, že v budoucnosti doplní tento seznam v Rusku také Bohumil Hrabal. Zařadíme-li – alespoň z biografického hlediska – mezi představitele české kultury a literárního dění počátku 20. století rovněž německojazyčné pražské spisovatele, pak můžeme tuto skvělou plejádu rozšířit o jméno Franz Kafka.

Podle mého názoru (většinou sdíleného i studenty) zaujímá česká literatura v rodině slovanských literatur druhé místo hned po polské, která je tradičně považována, přinejmenším od renesance, za nejvyspělejší a na talenty nejbohatší. Přisoudit české literatuře toto čestné místo lze z několika důvodů:

Především zde působí relativní rovnoměrnost a návaznost literárního vývoje. Tradice písemnictví na českém území je z hlediska Slovanstva dost starobylá (od 9.–10. století) a v jejích počátcích je zastoupena, byť v diskutabilním rozsahu, staroslověnská etapa.

Česká literatura na rozdíl od jihoslovanských nepoznala staletí násilné „konzervace“ systému žánrů v podmínkách cizí nadvlády. Poměrně brzo (od konce 13. století) vzniká také národní spisovný jazyk s nepřetržitou vývojovou tradicí až do počátku 17. století. Určitou mezeru tvoří teprve 17. a 18. století, kdy v podmínkách protireformace a utvrzování moci Habsburků význam češtiny jako úředního jazyka klesá a literatura, hlavně náboženská, je poznamenána česko-německo-latinskou „trojjazyčností“ (Lehár 1998: 128); proto se od národního obrození vžilo pro tato staletí vlastenecké označení „doba temna“. Avšak v posledním desetiletí, zejména v pracích prof. Alexandra Sticha a jeho kolegů, se toto období přehodnocuje, a tak barokní česká literatura a kultura zaujímají dnes v pořadí historických epoch patřičné místo.

Dále se česká literatura ve srovnání s polskou vyznačuje jen o něco menší vyhraněností a vyvinutostí hlavních filozofických koncepcí a estetických platforem, které se tradičně vyčleňují v literárních dějinách Evropy. Například je v české literatuře první poloviny 19. století dost výrazně zastoupen romantismus při plodné koexistenci dvou jeho trendů, které se nejzřetelněji projevíly v díle Karla Hynka Máchy a Josefa Kajetána Tyla: všeevropského (důraz na duchovní svět jedince a jeho vztah ke „kosmickému“ bytí) a ryze slovanského (zájem o folklor a minulost rodné země, sepětí romantismu s národním obrozením). Poměrně brzo, ve srovnání například s jihoslovanskými nebo se slovenskou literaturou, prakticky hned po polské, vzniká český realismus, k němuž už v druhé polovině 19. století patřily přinejmenším tři generace spisovatelů (májovci, ruchovci, lumírovci), různících se ne tak věkem (v širším slova smyslu to byli současníci) jako uměleckou koncepcí. Rovněž ve 20. století představuje realismus jeden z hlavních literárních směrů, což je vcelku typické pro všechny slovanské literatury, avšak vedle toho jsou v české literatuře dost dobře zastoupeny nerealistické proudy – modernismus a avantgarda. Ty se sice nerozvinuly úplně, ale ovlivnily poezii a prózu tak osobitých autorů, jako jsou Otakar Březina, Fráňa Šrámek, Karel Matěj Čapek Chod, Vladislav Vančura, Vítězslav Nezval a jiní. Také epocha postmodernismu (jakkoli je tento termín zneu-

žíván) zanechala v české literatuře výraznou stopu. Jeho filozofické a umělecké principy lze studentům názorně ukázat na příkladu próz Jiřího Kratochvila, Michala Ajvaze nebo Daniely Hodrové. A neustálé nadšení budí u každého dalšího ročníku romány Milana Kundery, ač ne vždy mají přímý vztah k českým literárním tradicím a literárnímu dění.

Nakonec si česká literatura v ničem nezadá s jinými nejvyspělejšími slovanskými literaturami co do vyvinutosti přirozeného paradigmatu úrovní a žánrů. Z tohoto hlediska je příznačná nejnovější literatura, vzniklá zhruba po roce 1990. Zde se výrazně projevuje její vertikální členění na „elitní“ a „masovou“; jistý mezistupeň tvoří „zábavná literatura pro intelektuály“, ruskou literárněvědnou veřejností často označovaná poněkud pejorativně jako „beletristika“ (sem můžeme zařadit romány Pavla Kohouta nebo Michala Viewegha). V nedávné minulosti – od konce čtyřicátých do konce osmdesátých let 20. století – se pak do té doby víceméně jednotná česká literatura rozděluje na tři zřetelně vyhraněné proudy. Odhalení obsahových a uměleckých zákonitostí tvorby oficiálních, samizdatových a exilových autorů umožňuje objasnit posluchačům specifičnost vývoje slovanských literatur v podmínkách ideologického diktátu. Poválečná česká literatura také přibližuje studentům pojem „zóna stínu“, kam spadá dílo významných umělců, kteří se nedají vpravit do přísných schémat poetiky socialistického realismu (například Bohumila Hrabala či Jaroslava Seiferta).

Navíc v některých obdobích svého vývoje česká literatura v lecčems dokonce předčila jiné slovanské literatury nebo výrazněji odrážela obecné zákonitosti jejich vývoje. Uvedu jen několik příkladů:

1. Mezi západoslovanskými literaturami právě v české měla nejdélejší trvání cyrilo-metodějská tradice (až do konce 11. století).
2. Nesporné prvenství v čase má česká reformace (v širším slova smyslu); svébytnost vývoje písemnictví v epochách masových náboženských hnutí dobře objasňuje analýza žánrového systému literatury období husitských válek a vlády Jiřího z Poděbrad.
3. Česká renesance ne-li formátem jejích předních představitelů (Bohuslav Hasištejnský ani Šimon Lomnický nedosahují úrovně

Jana Kochanowského či Mikołaje Reje), pak ovšem z hlediska rozšíření humanistického světového názoru a rozvoje knihtisku je celkem srovnatelná s polskou a s chorvatskou (v Dalmácii a v Dubrovníku).

4. V české kultuře snad vůbec nejdříve začíná proces slovanského národního obrození; právě z českého prostředí vzešel zakladatel slavistiky Josef Dobrovský a v českém jazyce hlásali ideje slovanské vzájemnosti Jan Kollár a Pavel Josef Šafařík.

5. V českých literárních dějinách druhé poloviny 20. století se výrazně vyčleňují čtyři etapy, které u jiných západních a jižních Slovanů nebyly tak vyhraněné.

V čem potom záleží specifická české literatury ve srovnání s jinými slovanskými literaturami? Se vši opatrností chceme upozornit na tyto aspekty:

Pro všechny slovanské literatury je příznačné sepětí s dějinami a kulturou příslušné země, avšak u Čechů se to projevuje nejzřetelněji. V české literatuře v průběhu jejího vývoje několikrát docházelo k prudké změně obsahových a uměleckých dominant. Například rozkvět světských žánrů ve 14. století byl vystřídán duchovním asketismem husitské poezie a rychlý rozmach národního obrození zatlačil do pozadí německy a latinsky psanou literaturu, která dominovala ještě koncem 18. století. Jednotvárnost a epigonství oficiální literatury epochy socialistického realismu je v příkrém rozporu se stylovou různorodostí v meziválečném období; na druhé straně důraz na „ideovost“ v sedmdesátých a osmdesátých letech vedl k tomu, že po roce 1989 začala literatura rychle ztrácet své občanské funkce. Vůbec přechod od socialistického k současnému stavu byl v české literatuře ve srovnání s literaturami jiných Slovanů snad nejprudší: došlo k prakticky úplnému obnovení systému nakladatelství, periodik, spisovatelské obce, ba i okruhu čtenářů.

Česká literatura se vyznačuje velmi širokou (dokonce i pro Slovanů) vícejazyčností: v jejích dějinách se střídají a někdy koexistují staroslověnská, latinská, česká, německá a židovská tradice.

Dost často hrála česká literatura a kultura roli svého druhu mostu mezi východní a západní Evropou. Můžeme to sledovat od středověku až po diskuse probíhající po roce 1948.

Co je na české literatuře ve srovnání s jinými slovanskými literaturami nejzajímavější? Člověk samozřejmě nejprve myslí na jevy a procesy, které přímé analogie v jiných slovanských literaturách buď vůbec nemají (poetismus), anebo mají, ale ne tak výrazné (surrealismus). Velmi svébytná je podle mého názoru zvláštní vypravěčská tradice, jež by se dala konvenčně označit jako haškovsko-hrabalovská. Osobitý charakter má také tradice české fantastiky (sci-fi i fantasy). Pozornost si zaslouží česko-německé kontakty (pražská německy psaná literatura na přelomu 19. a 20. století), satirická tradice (zvláště zobrazování „malého člověka“ od dob Jana Nerudy a Svatopluka Čecha), nerealistické pokusy devadesátých let minulého století a jiné.

Na důkaz toho, co bylo řečeno výše, bych chtěla uvést několik vyjádření studentů, které jsem po ukončení kurzu požádala, aby anonymně a v libovolné formě odpověděli na řadu otázek souvisejících s jeho obsahem.

Které etapy nebo události v dějinách české literatury vám nejvíc utkvěly v paměti a proč?

- „Doba, kdy vládl Karel IV. a Čechy byly největší evropskou říší. A taky husitské války. Pozoruhodný je bojovný duch Čechů, kteří tenkrát ještě nebyli ‚maloučci‘ a ‚čistoučci‘ jako v *Povídkách malostranských*.“
- „Opoziční hnutí a vystoupení proti SSSR. Ty se v české literatuře popisují velmi výstižně“ (zajímavý názor, vezmeme-li v úvahu, že to psal Rus!). „Vpád vojsk do Československa v roce 1968. Možná proto, že ho tak výrazně popsal Kundera a že ta událost měla za následek další, důležité pro naše i české dějiny.“
- „Období ‚tání‘ v šedesátých letech a Pražské jaro. A nejzajímavější autoři jsou ti, kteří byli v ilegality“ (tento názor se opakuje mnohokrát). „Člověk si může vybrat podle svého gusta: někomu se líbí socrealismus, někomu zase exiloví spisovatelé.“ „Nejvíce se mi líbila nechuť podřídit se ideologii komunistů.“
- „Utváření státu, osvobození od Rakouska-Uherska, výstavba socialismu a Pražské jaro – to jsou etapy opravdu významné pro literaturu a kulturu vůbec.“

- „Doplnila jsem si značně svoje vědomosti o dějinách [...] Dozvěděla jsem se, že byly dvě Československé republiky a čím se lišily [...] A taky zůstala v paměti samizdatová edice Petlice“ (nikdy nelze předem uhadnout, co si student zapamatuje!).
- „Český realismus druhé poloviny 19. století. Jak mezi májovci, tak mezi ruchovci je mnoho zajímavých autorů.“
- „Vrylo se mi do paměti, jak Češi sbírali peníze, aby měli vlastní divadlo, a to pak shořelo! Jiný národ by upadl do zoufalství, ale oni si ho postavili znovu!“ (není-li to nejvyšší ocenění národního ducha?).

Kupodivu skoro nikdo se nezmiňuje o době národního obrození, i když si studenti zpravidla uvědomují, že to byl důležitý mezník v dějinách kultury. Je to možná dáno tím, že chybí obdoba v ruských dějinách a literatuře, a že tedy tento proces není vnímán na citové úrovni.

Přejděme k odpovědím na otázku *o autorech a jejich dílech, v nichž našli studenti největší zalíbení* (je třeba mít na zřeteli, že zdaleka ne všichni čeští spisovatelé jsou přístupní v ruských překladech a u studentů bohemistiky by výběr jmen vypadal poněkud jinak):

- „Milan Kundera – tvorba je blízká realitě, dnešku, dají se rozpoznat životní problémy; jemné souvislosti mezi historickými událostmi a hlubinami lidského vědomí.“
- „Povídky a pohádky Karla Čapka miluji od dětství. Komické postavy, satirické zobrazení pokrytectví jako největšího zla; *Věc Makropulos* – fantastika, ale klade otázky, které vždycky vzrušují lidi.“
- „Bohumil Hrabal – miluji ‚monologické‘ romány. Ty opravdu uchvacují!“
- „*Báječná léta pod psa* od Michala Viewegha: závěr je prostě perlička. Ukazuje se, že čteme knihu o této knize!“
- „Kunderova *Nesmrtelnost* je opravdu mistrovské dílo! Závěr je přímo ohromující: autor a hrdina se setkají v bazénu! Ale Hašek je odporný!“
- (dvě příjemná překvapení): „Alois Jirásek, *Staré pověsti české* – zajímavý je styl vyprávění i obsah samotných legend.“

„Jan Neruda – satiricky a humorně laděné epizody v *Povídkách malostranských*.“

A nakonec odpovědi na otázku, *zda je v české literatuře ve srovnání s jinými slovanskými literaturami něco zvláštního, zajímavého, pozoruhodného*:

- „Mně se zdá, že česká literatura je mezi jinými slovanskými literaturami jednou z ‚nejevropštějších‘. Při zachování národní svébytnosti dokázala se stát ‚literaturou světa‘.“
- „Ze všech slovanských literatur česká je podle mého názoru nejvíc orientována směrem na Západ.“
- „Česká literatura se vyznačuje nezvyklým nazíráním světa, nestandardním zobrazováním historických událostí a výraznou individualitou.“
- „Myslím si, že specifičnost české literatury záleží především v tom, že Češi dovedou s ironií vnímat sami sebe.“

Závěrem mi zbývá říci jen toto. Připouštím, že můj pohled na českou literaturu je poněkud zaujatý, protože ji v jejích historických a kulturních souvislostech znám nejlépe. Nevylučuji, že moje sympatie částečně ovlivňují také mínění studentů. Samozřejmě v každé ze slovanských literatur lze nalézt mnoho zajímavého, čím se jedna liší od druhé; všechny slovanské literatury vcelku se pak navzájem harmonicky doplňují. Jednotlivé národní literární tradice se sotva dají náležitě ocenit bez podobného „pohledu ze strany“, a to zejména ze strany příbuzných literatur. A takovéto kurzy při vší jejich možné neúplnosti a pouhé přehledovosti jsou dnes podle mého názoru velmi důležité snahou vzbudit u nynějších Slovanů vzájemnou zainteresovanost nikoli v oblasti politiky, nýbrž kultury.

Bylo by zajímavé projednat v rámci některého bohemistického či slavistického fóra koncepci podobných cyklů přednášek a porovnat praxi přednášejících v různých zemích.

Literatura

LEHÁR, Jan

1998 Baroko, in J. Lehár – A. Stich – J. Janáčková – J. Holý: *Česká literatura od počátků k dnešku* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 125–150

*Prof. Jelena Kovtun, dr. f. n., Moskovskij gosudarstvennyj universitet
M. V. Lomonosova*